

„Megegyeztetvén a három kollégiumokat . . .”

Tótfalusi egyik közművelődési akciójáról

I.

Tótfalusi Kis Miklós, miután 1689-ben hazaérkezett Hollandiából Kolozsvárra, könyvnyomtatói tevékenységét csak négy év múlva kezdte meg.¹ Ez a négy év kiadói, közművelődési programja kidolgozásának, írói, fordítói, szerkesztői előkészületeinek ideje volt, amellelt, hogy nyomdáját is be kellett rendeznie.

Előkészületeinek gyümölcsei a már nyomdával is rendelkező kiadó működésének 1694—1696. évi, igen termékeny időszakában értek be. E három évről esik négy kalendárium szerkesztése. Kiadja Increase Mather: *A napnyugati Indiában . . . az új-angliai pogányok között az Evangéliomnak terjedéséről írott levél* c. könyvecskéjét, melyet Országh László az Amerikáról szóló első magyar könyvnek nevez és Tótfalusit tartja a könyv fordítójának. Nagy gondnal, a szerző teljes megelégedésére korrigálta és gondozta a szövegét a tudós Pápai Páriz Ferenc három könyvének, az *Ars heraldicának*, a *Pax corporisnak* és a *Pax aulaenak*. Szőnyi Nagy István *Magyar oskola* című ábécéskönyvét a *Mentségben* *Abc* vagy *Synopsis* néven úgy említi, hogy augeálta, azaz jobbitotta, gazdagította (a szerző munkáját). Újra kiadta Szathmárnémeti Mihálynak 1673-ban megjelent *Mennyei tárház kulcsa* című imádságoskönyvét, bővítve elmékedésekkel és imádságokkal, amelyeket maga írt, illetve válogatott. Nagy apparátussal vizsgálta felül a heidelbergi káté („Öreg catechesis”) korábbi kiadását, amelynek általa javított és nyomtatott példánya, sajnos, nem maradt fenn. Régi kiadásoknak és korabeli nyomtatottak rengeteg hibáját javította ki, többek között az ugyancsak elveszett Alsted-féle *Rudimenta linguae Latinae* „töméntelen vétkei”.

Nem egészen önkényes, amikor itt Tótfalusi kiadói működésének kezdeti szakaszáról beszélünk. Ő maga ugyanis, elsősorban a kiadványok szövegébe, nyelvezetébe, helyesírásába való illetéktelen beavatkozásának vádját visszautasítva, kiadói tevékenységének lényegét e művek kiadástörténeti adataival szemlélteti *Mentségében*, különösen a 74. lapon.² A *Mentség* idézett lapja e korszaknak egy fontos mozzanatát örökítette meg.

„Munkámhoz kezdvén én [tehát kiadói tevékenységének kezdetén], a' *Nostrás* mind Urak, mind Papok együtt lévén, töttem erről szót, hogy megegyeztetvén a' három *Collegiumokat* a' *Classicus Authorok* iránt, *corrígálják* kivált a' *Grammaticát*, mely igen

¹ Az 1694-re kiadott kalendáriumát, amely minden bizonyal 1693 őszén készült, tekintjük első kolozsvári kiadványának.

² *Mentség*, 74. lap. Lapszám-hivatkozásaink a Kner-féle betűhű kiadásra vonatkoznak, szerk. TOLNAI Gábor, Gyoma 1940. Idézeteinkben s-et használtunk a hosszú í helyett.

vitiosè vagyon. Fogadván akkor ö Kegyelmek, hogy meg léssen, azután semmi sem tölt benne. Azonban a' Scholák meg-szüksülvén, hogy tsak úgy ne menne-ki a' *Grammatica*, magamnak úgy kellett hozzá nyúlnom, és sok munkával *reformálnom*. Azt (minthogy annakelötte, a' melly t.i. kéznél volt, az-az, a' mellyet tanúltak, igen nagyra nevedekett volt már a' sokszori *additio* miatt) én *abbreviáltam*-is, *augeáltam*-is. Ugy hogy most jóval-is kissebb a' *Grammatica*, még-is több dolog vagyon benne. Kihányván a' szükség-telen *additio*kat, a' szükségesekeket beléje töttem."

A 88. lapon újra említi ugyanezt az akciót. Utal itt a kiadás gazdaságossá-gára, s a három kollégium egyeztetését illetően azt is megtudjuk belőle, hogy Szathmárnémethi Sámuel kollégiumi professzor, Tótfalusi ismert ellenfele, utólag értesülvén róla, rosszalta Tótfalusi kezdeményezését.

„A' *Typographianak* jöbban való *florealására* felette szükséges volna az, és azért ad-tam elő az Ország vagy a' mi Uraink előtt-is, hogy a *Collegiumok* egyeznének-meg, a' *Classicus Authorok* iránt [.] Mert ha minden *Collegium* külön *Author* kiván; avagy keve-set nyomtat a' *Typographus*, és így kevésért sok munkát tévén, ki nem jö a' költség belőle. Ha sokat nyomtat; ugy-is tsak romlik: mert rajta vész avagy hever sokáig. Abban pedig (noha akkor ígérék) igen kevés tölt mind eddig. Egykor T. Némethi Uram udvartól megjövéen, emlitém, mitsoda *discursusunk* volt ez iránt, mellyért ö Kegyelme még meg-neheztelt, hogy nála nélkül lött."

A „*Grammatica*”, azaz Molnár Gergely: *Elementa grammaticae Latinae* 1698. évi kolozsvári, Tótfalusi-féle (második) kiadásában³ a tipográfus előszava így utal a kollégiumi professzorok be nem váltott ígéretére s a tervnek saját vál-lalkozásban való kivitelére:

„... Ad hoc cum nemo compareret eorum, à quibus id expectari ordinariè poterat; ... coacti sumus audere ipsi, quicquid hoc operis est, pro nostri ingenio, & experientiae in Grammaticis obtentae modulo, publicae utilitati consecrare.” (... Midőn ehhez azok közül, akiktől természetszerűleg elvárható lett volna, senki sem fogott hozzá, ... kény-telenek voltunk arra merészkedni, hogy mindazt, ami e munkához szükséges, saját szerény tehetségünk és a grammatikában szerzett jártasságunk csekély mértéke szerint magunk fordítsuk a közhaszonra. Kulcsár Péter fordítása.)

Egy másik kiadvány azonban már a címlapján expressis verbis tudósít arról, hogy az erdélyi református iskolák megegyezése alapján látott napvilágot:

„Dictionariolum Latinò-Hungaricum, Vulgò Centuria Vocabulorum, ex duodenis scilicet vulgatis Sententiarum Moralium Centuriis, nec non aliis lexicis collectorum: continens omnia vocabula familiaria & fundamentalia linguae Latinae. Nunc ex consensu Reform. Scholarum Transsylvanicarum⁴ in usum principistarum ad classem rudimentariam desti-nata.”

Ennek a latin szószedetnek eddig csupán a Kolozsvárott, Tótfalusi utóda, Telegdi Pap Sámuel által 1702-ben nyomtatott kiadását ismertük.⁵ Előszava — *Ad Praeceptores Principistarum* — Ritoók Zsigmondné fordításában így hangzik:

A principisták tanáraihoz.

Miután az illetékesek beszámolóiból ismeretessé vált, hogy számos kényelmetlenség támad az iskolák különböző és eltérő módszereiből és a kezdőknek szóló latin nyelv-

³ SZTRIPSZKY II. 2684/232. A göttingeni Egyetemi Könyvtár unikum példányának mikrofilmje az OSzK-ban: RMK II. 1921a.

⁴ Az én kiemelésem, H. Gy.

⁵ RMK II. 2108, MTA Könyvtárának kéziratára RM. I. 8° 656.

könyvek kiadásából e hazában, amely az ilyenfajta eszközökben nem nagyon gazdag — az elmúlt napokban Erdély tekintetes ref. rendjeivel egyetértésben és azoknak meghagyásából három hírneves kollégiumunk tanárai elhatároztak bizonyos összehangolást a latin-tanítás segédeszközei és a klasszikus szerzők kijelölése tekintetében. A cél az, hogy a három intézmény egymás között, továbbá az alapfokú iskolákkal, amelyekhez hol innen, hol onnan hívnak tanítókat, kölcsönös egyezséget kötve elkerüljék, hogy eltérő módszerrel egymás munkáját lerontsák, és nehogy a különféle szerzőkkel az elméket és a költségeket megterheljék. Elsősorban ezt, a gyulafehérvári iskolában egykor használt *XII. Centuriae Sententiarum*ból (amelyről úgy tartják, hogy a latin nyelvnek valamennyi alapvető szava benne van) összegyűjtött *Dictionarium Vocabulorum*ot ítélték alkalmazásnak és méltónak arra, hogy mindenütt az első osztályokban elfogadják, hogy ebből összegyűjthessék mind a dolgok [latin] nevét, mind azt az elégséges szókinccset (úgy mint a fáknak, köveknek és más dolgoknak csoportját), amelyekkel a főnévragozásban, melléknévfokozásban és az igeragozásban, meg az egyéb szóhajlításokban (mint a szóképzés, stb.) magukat bőségesen gyakorolhassák. Szándékosan elhagyjuk belőle és megrövidítjük a kiadást az említett *XII. Centuriae Sententiarum*mal, amelyek mind, amint említettük, ezekből az egyszerű szavakból tevődnek össze, és amelyek nagymértékben meghaladják az irodalomba frissen beavatott gyermekkor zsenge tehetségét, amikor a nehezebb dolgokhoz érkeztünk, itt is más dolgok vannak, mint régen, mert a fejlettebb előrehaladottak képesek ezt is felfogni. Így megérte szándékunkat nem csodálkoztok azon, hogy megváltoztattuk e könyvecske címét, és hogy az eddig szokásos előszót elhagytuk. Inkább azon legyetek, hogy ezt [a könyvet] célotokhoz hozzáértéssel és okosan alkalmazzátok a botladozó elmék gyakorlására. Ilyen jóváhagyásokkal nekünk, akik a ti több és nagyobb javatokra törekszünk, [mintegy] lépcsőt emeltek.

Kolozsvárt, az 1694. esztendőben.

A *Mentség* és az előszó adatainak megegyezése önmagában is amellett szól, hogy a szöszedetnek első kiadása Tótfalusinál jelent meg 1694-ben, s hogy az előszó változatlan mása a Tótfalusi-féle kiadásnak. Maga a könyv is, minden bizonnyal, többé-kevésbé változatlan utánnomása Tótfalusi 1694. évi kiadásának. Hiszen Telegdi Pap Sámuelnek, ennek a jól képzett, de elődjéhez nem fogható és kezdeményezéseivel nem jeleskedő nyomdásznak 1702-ben, amikor az új kiadást készítette, sem oka, sem készsége nem volt ahhoz, hogy a régi kiadást átdolgozza.

A Tótfalusi-féle kiadásról tudott Bod Péter is, amikor arról a magyar szótárkiadások múltjáról szólva, a Pápai Páriz-féle szótár 1767. évi, általa szerkesztett szebeni kiadásának ajánlásában így emlékezett meg:

Circa exitum superioris saeculi, *Nicolaus Kis M. Tót-falusi*, Typographus sine pari; ex annuentia Illustrum, qui tunc Collegiorum in Transilvania res moderabantur Curatorum, collegit & edidit *Dictionariolum Latino-Hungaricum*, vulgò *Centuriam vocabulorum ex duodenis Sententiarum Moraliùm centuriis collectorum, continens omnia vocabula, familiaria & fundamentalia Lingvae Latinae.* &c.⁶

Íme, Bod Péter is említi az erdélyi kollégiumok közös elhatározását, továbbá úgy szól Tótfalusiról, mint ennek végrehajtójáról („collegit & edidit”).

Sajnos, az erdélyi kollégiumokról szóló munkákban az akciónak nem találtam nyomát. Nem kétséges azonban, ezt már Bán Imre is így tartja nyilván a *Mentség* 1952. évi kiadásában, hogy az akció részvevői a kolozsvári, az enyedi és a gyulafehérvári kollégiumok tanárai voltak.⁷

Ezek után nyugodtan feltételezhetjük, hogy Tótfalusi, amikor a *Mentség*nek ugyanazon lapján, ahol a három kollégium megegyezéséről szól, és a *Centuriát*

⁶ PÁPAI PÁRIZ Ferenc: *Dictionarium Latino-Hungaricum*, újra kiadta Bod Péter, Szeben, 1767. Bod Péter ajánlása Málnási Lászlónak. Felsorolja a latin — magyar szótárkiadásokat (ERDŐBÉNYEI DEÁK János Januáját nem említi). A (*) 4 jelű lapon.

⁷ 101. jegyzet.

említi, akkor a *Dictionariolum Latinô-Hungaricum*, vulgò *Centuria Vocabulorum*ról szól: „A' *Centuriát accuratè* igyekeztem nyomtatni: hogy senki ne *carpálhatná*.” Dézsi Lajos, majd Bán Imre ugyanis a *Mentség* e megjegyzését Mathurin Cordier: *Colloquiorum Centuria* c. művére vonatkoztatták.⁸

Dézsi ennek ellenére is tudott Bod Péter megemlékezéséről és az ő nyomán szólt az ismeretlen Tótfalusi-kiadásról is, a *Magyar író és könyvnyomató* c. művének Pápai Páriz Ferencről szóló iker-fejezetében.⁹ Dézsi közlésére támaszkodott Melich János, kimutatva, hogy a szószedet 1702. évi kiadásának forrása Erdőbényei Deák János *Januája*.¹⁰ Megállapításait a *Janua* 1654. évi váradi kiadására alapozza.¹¹ Melich az F kezdetű szavak készletével, valamint a Z állományából vett példákkal igazolja, hogy az 1702. évi kiadás, melyet Tótfalusiénak ismer el, néhány szó kihagyásával „elejétől végig egyszerű lenyomata” Erdőbényei *Januájának*. Majd megállapítja, hogy Tótfalusinak „csak az az érdeme e mű körül, hogy benne a magyar szavak helyesírása következetes”.

A *Janua* kiadástörténetéről ma már többet tudunk. Szerzője a váradi református kollégiumban tanult, majd Gyulafehérvárott és Marosvásárhelyt tanított. 1634-től I. Rákóczi György fiainak nevelője. 1635-ben tanítványaival Gyulafehérvárott kiadja a *Januát*, amelynek egy teljes példánya az Országos Széchényi Könyvtár birtokában van.¹² A mű címe:

Janua lingvarum bilinguis Latina et Hungarica, sive modus ad integritatem linguarum compendio cognoscendam maxime accomodatus, ubi sententiarum selectiorum centurijs duodenis omnia fundamentalia, necessaria et frequentiora vocabula semel sineque repetitione comprehenduntur. Praecedente dictionario. Albae-Juliae 1635. (10 + 297 lap.)

A könyvet Rákóczi György és Zsigmond ajánlása vezeti be, melyet a tanulókhöz intéztek 1634. május 3-án, s elmondják benne, hogy a szótárt tanítójukkal szerkesztették. Ezt követi a *Proemium* a mű szükségese és hasznos voltáról, amit Szinnyei szerint¹³ Erdőbényei írt. Majd *Ad Lectorem* Erdőbényei tollából, forrásainak, Calepinusnak és Szenci Molnár Albertnek megjelölésével. A bevezető részt *Dictionariolum Latino-Hungaricum* ... címmel betűrendes latin–magyar szószedet követi az 1–179. lapon. A 180–286. lapokon a *Sententiarium moralium*, azaz az erkölcsökről való szentenciák következnek, tizenkét centuriában csoportosítva. A kötet a 287–297. lapokon közölt appendixszel zárul.

További kiadásai: Lőcse 1641, RMK II. 579, egyezik az első kiadással, teljes példánya az MTA Könyvtárának kéziratárában, Ráth 640. alatt. Ugyanezen évben Klósz is kiadta Bártfán: példánya RMK I. 708c. alatt az OSZK-ban. Egy korábbiak vélt, de címlap nélküli (1635–1641 közötti) lőcsei kiadása RMK I. 1573b. jelzet alatt az OSZK-ban.

⁸ Tótfalusi nyomt. Kolozsvár, 1697. RMK II. 1879. Vö. Dézsi L.: *Magyar író és könyvnyomtató, Misztótfalusi Kis Miklós*, Bp. 1899. 132. lap; Bán Imre kiad. *Misztótfalusi Kis Miklós* ... *Mentsége*, Bp. 1952. 100. jegyzet.

⁹ Bp. 1899. p. 296.

¹⁰ MELICH János: *A magyar szótáriróadalom*. Bp. 1907. 148. lap.

¹¹ RMK I. 899 azaz RMK II. 819. MTA Könyvtárának kéziratára RM. I. 8° 877, első 8 lapja hiányzik.

¹² RMK I. 644a; ismertette FAZAKAS József, OSZK Évk. 1959. 182. lap. RMNY 1613.

¹³ Magyar írók élete és munkái I. 876. lap.

Tótfalusi feltehetőleg a már említett, hozzá időben legközelebb eső és leginkább hozzáférhető 1654. évi váradi kiadást használhatta, amely lapról lapra azonos az első, gyulafehérvári kiadással egészen a 286. lapig. Az appendix szövegét a váradi kiadásban szűkebbre tördelték, de azon sem változtattak. Tótfalusi, amint az 1694. évi előszó is közli, megváltoztatta a könyv címét, előszavát, elhagyta a szentenciák tizenkét csoportját, tehát csupán a szószedetet adta ki.

Eddigi feltevéseink arra utaltak, hogy az 1694. évi kiadás valóban létezett, hogy annak kezdeményezője, szerkesztője, kiadója, előszavának írója és nyomdása Tótfalusi volt, s hogy az 1702. évi Telegdi Pap Sámuel-féle kiadás többekévéb pontosa az ismeretlen 1694. évi Tótfalusi-féle kiadásnak. Ezek az előzmények jogossá és szükségessé tették, hogy az 1702. évi kiadást összehasonlítsuk Erdőbényei *Januájával*, annak érdekében, hogy Tótfalusi szerkesztői munkáját tartalmi és helyesírási vonatkozásban is igazoljuk. Ezt az összehasonlítást, amelyhez az eredeti Tótfalusi-kiadás helyett az 1702. évi Telegdi Pap -féle kiadást használtuk, Ballér Piroska végezte el, ezért a következőkben az ő megállapításait közlöm.¹⁴

Megvizsgálva az Erdőbényei Deák János 1654-es kiadású *Janua linguarum*-ában levő magyar–latin szótárt s ennek 1702-es, feltehetően Tótfalusi Kis Miklós által készített változatát, választ kerestem arra, hogy van-e különbség a két kiadás között, s az 1702-es változatlan utánnyomása-e az 1654-esnek; továbbá lehetséges-e, hogy az 1702-es változat Tótfalusi Kis Miklós munkája.

A következő megállapításokra jutottam: a két kiadás különbségei arra engednek következtetni, hogy az 1702-ben megjelent változat kiadója szóelemzőbb helyesírásmóddal és pontosabb, következetesebb fordítási technikával dolgozott, továbbá a Tótfalusi helyesírási elveit tükröző munkák és az 1702-es kiadású szószedet összehasonlítása számos olyan rokon vonást jelez, amelyből Tótfalusi keze munkájára lehet következtetni.

Következtetésem az első kérdést illetően négy, a másodikat illetően pedig három csoportra bomlanak, amelyekben belül több alcsoport bevezetésére volt szükség.¹⁵

1.1. A szótárak magyar helyesírási sajátosságai.

1.1.1. Az 1654-es kiadásban a *c* jele *cz*, a *cs*-é *cs*, az *ő*-é *o* vagy *eo*, az *ü*-é *u*; az 1702-es változatban e jelek rendre: *tz*, *ts*, *ö*, *ü*. Az *ö*, *ü* egyik kiadásban sincs jelölve. *Chorea*: Táncz (1654). *Tántz* (1702), de: *Cancellarius*: Kanczellarius (1702). *Fistula*: Síp, cső (1654). *Sip*, *tső* (1702), de: *Delibero*: Tanátskozom (1654 és 1702). *Congressus*: Össze gyűlés (1654). *Öszve-gyűlés* (1702), de: *Comparo*: Öszve hasonlítom, szerzem (1654). *Levis*: Könnyű (1654). *Könnnyü* (1702). A *dzs*-nek nincs külön jele. *Lancea*: Dárda, láncsa (1654). *Dárda*, *lántsa* (1702).

1.1.2. Az 1702-es kiadásban a befejezett melléknévi igenév képzője mind magánhangzó, mind mássalhangzó után *-tt*, az 1654-esben *-t*. *Accuratus*: Szorgalmatossággal csinált (1654). Szorgalmatossággal tsináltt (1702). *Perfectus*: Tökéletes, el-végeztetett (1654). Tökéletes, el-végeztetett (1702).

1.1.3. Az *-it* képző az 1702-es kiadásban következetesen *i*-vel, az 1654-esben *i*-vel szerepel. *Devotus*: Ahítatos (1654). *Áhítatos* (1702). *Emendo*: Meg-jobbítom, emendálom (1654). *Meg-jobbítom*, *éمندálom* (1702).

1.1.4. A középfok jele magánhangzó után az 1702-es kiadásban *-bb*, az 1654-esben többnyire *-b*. *Extimus*: Leg-utolsób, külsőb (1654). *Leg-utólsóbb*, *külsőbb* (1702). *Providus*: Gondviselő, továbbra gondolo (1654). *Gondviselő*, *továbbra gondoló* (1702). *Amplius*: Bővebben, tovább (1654). *Bővebben*, *tovább* (1702), de *Minuo*: Kisebbítem (1654). *Kisebbítem* (1702).

¹⁴ Az együttműködést az ELTE részéről ADAMIK Tamás és V. KOVÁCS Sándor támogatták, amiért itt mondok köszönetet.

¹⁵ Példáinkban itt is *s*-et alkalmaztunk a hosszú *f* helyett.

1.1.5. A szóvégi *-ó, -ú* az 1702-es kiadásban jelölt igékben, melléknévi igenevekben, melléknévekben és főnevekben egyaránt hosszú; az 1654-es kiadásban a hosszúság nincs jelölve. *Fur*: Lopo (1654), Lopó (1702). *Eruditus*: Tudos (1654). Tudós (1702). *Convexus*: Domboru (1654). Domború (1702). *Flo*: Fuvom (1654). Fúvom (1702). *Fores*: Ajto (1654). Ajtó (1702). *Calcar*: Sarkantyú (1654). Sarkantyú (1702).

1.1.6. Az *-l* határozórag, illetve képző előtti *u* az 1702-es kiadásban hosszú, az 1654-esben rövid. *Intempestive*: Alkalmatlanul (1654). Alkalmatlanúl (1702). *Erubesco*: Megpirulok (1654). Meg-pirúlok (1702). *Prodeo*: Elő-járulok (1654). Elő-járúlok (1702).

1.1.7. Az *-n* határozórag előtt az *-s* melléknévképző az 1654-es kiadásban a legtöbb esetben megkettőződik, az 1702-esben nem. *Argutè*: Okosson, eszessen (1654). Okoson, eszesen (1702). *Expostulo*: Erőssen kérem, panaszkodom (1654). Erősen kérem, panaszkodom (1702).

1.1.8. Latin vagy görög eredetű szavak átvételekor az 1702-es kiadás a magyar helyesírás szerint jelöli a hangalakot, az 1654-es megőrzi az eredeti formát. *Praeda*: Praeda, ragadomány (1654). Préda, ragadomány (1702). *Gehenna*: Gehenna (1654). Gyeheenna (1702). *Charta*: Papyros (1654). Papiros (1702).

1.1.9. Előfordulnak az 1654. és az 1702. évi kiadást megkülönböztető nyelvjárási alakváltozatok is. *Presbyter*: Üdös, tanító vén ember (1654). Idős, tanító vén ember (1702). *Encomium*: Dicsiret (1654). Ditséret (1702). *Lurco*: Nagy ehető, tobzodo (1654). Nagy-ehető, dobzodó (1702). *Mapalia*: Galyiba (1654). Kalyiba (1702). *Porjicio*: El-vetem, hagyítom (1654). El-vetem, hajítom (1702). *Balista*: Számszerigy (1654). Számszer-ij (1702). *Amphibologia*: Bizonytalan beszéd (1654). Bizontalan beszéd (1702). *Desuper*: Onnan felül (1654). Onnan-felyül (1702). *Excedo*: Fölyül mulom, ki-megyek (1654). Felyül-mulom, kimegyek (1702). *Futilis*: Föcsögő (1654). Fetsgő (1702). *Parvipendo*: Kicsinre böcsülöm (1654). Kitsinyre betsülöm (1702). *Penicillum*: Ruha-sópró, képfestő esetecske (1654). Ruhaseprő, kép-festő etsetetske (1702).

1.1.10. Megfigyelhető, hogy az 1702-es kiadás helyesírása etimologikusabb, mint az 1654-esé (vö. még 1.1.7.). *Gravitas*: Nehesség, emberség (1654). Nehézség, emberség (1702). *Platea*: Ucsa (1654). Utsza (1702). *Praeses*: Tisztarto, Helytarto (1654). Tiszt-tartó, helytartó (1702). *Attendo*: Reá halgatok (1654). Reá-hallgatok (1702). *Circus*: Kerengő, kerekdedség (1654). Kerengő, kerekdedség (1702). *Cuncti*: Minnyájan (1654). Mindnyájan (1702). *Protinus*: Mindgyarást (1654). Mindjára (1702). Ugyanígy az *Illico* és *Extemplo* címszavakban, de *Evestigio*: Mindgyarást (1654 és 1702). *Consensus*: Eggyet értés (1654). Egyet értés (1702). Ugyanígy a *Concordia*, *Consentio*, *Consonus*, *Congredior*, *Conscisco* szavak fordításakor is, de *Compatior*: Eggyütt szenvedek (1654). Edgyütt-szenvedek (1702). *Designo*: Meg-jedzem, el-jedzem (1654). Meg-jegyzem, eljegyzem (1702).

1.1.11. A kötőjelek használatát, illetve az egybe- és különírást vizsgálva föltűnő, hogy 1.1.11.1. az 1702-es kiadás szorosabban kapcsolja az igekötőt az igéhez: ahol az 1654-es kiadás külön írja az igét az igekötőtől, ott az 1702-es kötőjelet alkalmaz. *Compingo*: Öszve kötöm (1654). Öszve-kötöm (1702). *Flecto*: Meg hajtom (1654). Meg-hajtom (1702). Ahol az 1654-es kiadás kötőjelet ír, ott az 1702-es az igekötőt az igével egybeírja. *Appendo*: Fel-függesztem (1654). Felfüggesztem (1702). *Debenero*: El-fajulok (1654). Elfajúlok (1702).

1.1.11.2. a számnéves szókapcsolatokat és az összetett számnéveket az 1702-es kiadás kötőjellel vagy egybe, az 1654-es külön írja. *Quadrans*: Negyed resz (1654). Negyed-rész (1702). *Quadrinnium*: Négy esztendő (1654). Négy-esztendő (1702). *Quingenti*: Öt száz (1654). Ötszáz (1702).

1.2. A két szótár szókészlete.

1.2.1. A csak az 1654-es kiadásban előforduló szavaknak két csoportja van.

1.2.1.1. Ritkán előforduló vagy görög eredetük miatt zárványoknak ható köznevek. *Gradarius equus*: Poroska-ló. *Peripetasma*: Kárpit, fedel. *Psitta*: Tengeri halacska. *Parergon*: Valami csinálmány mellé ékességnek okáért adatot dolog.

1.2.1.2. Tulajdonnevek, melyek szintén nem tartoznak az alapszókincshez. *Lycambes*: Neobules attya. *Pontus*: Asiának Arméniatul fogva a' Ponticum tengerig-valo tartomány.

1.2.2. A melléknévek semlegesnemű alakjának főnévi értelemben is lehetséges használatát az 1702-es szótár nem tünteti föl, az 1654-es kiadás viszont a melléknévi alakot és jelentést hagyja ki. *Bonum*: Jó dolog (1654). 1702: —. *Bonus*: Jó (1702). 1654: —. *Incertum*: Bizontalan dolog (1654). 1702: —. *Incertus*: Bizonytalan (1702). 1654: —.

1.2.3. Az 1702-es kiadás nem közli a melléknévek rendhagyó közép- és felsőfokait. *Major*: Nagyob, öregeb (1654). 1702: —. *Pessimus*: Leg-rosszab (1654). 1702: —. *Plus*: Több [sic!] (1654). 1702: —. Az adverbiumi használatot viszont az 1702-es szótár is föltünteti: *Minus*: Kevésbé (1654). *Minus*: Kevésbé (1702).

1.2.4. Az azonos alakú szavakat egyik szótár sem különíti el egymástól következetesen. *Populus*: Nép, község, nyár-fa (1654). Nép, község, nyár-fa (1702). *Decido*: Le-metszem, végét vetem, le-esem (1654 és u. így 1702). Előfordul azonban ilyen megkülönböztetés (s úgy tűnik, az 1702-es szótár e tekintetben következetességre törekvőbb): *Educo*: Ki viszem; *Educo*: Fel-tartom, nevelem (1654). *Educo*, -is: Ki-viszem; *Educo*, as: Feltartom, nevelem (1702). *Hic*: Ez, itt (1654). *Hic*: Ez; *Hic*: Itt (1702).

1.3. Eltérések a latin szavak írásmódjában.

1.3.1. Az adverbiumokat az 1702-es kiadás a legtöbb esetben külön jelöli. *Parum*: Kicsinnyé, kevéssé (1654). *Parum*: Kicsinnyé, kevéssé (1702). *Magis*: Inkább (1654). *Magis*: Inkább (1702).

1.3.2. Némely szót az 1702-es kiadás többes számban ad meg. *Lachryma*: Kőny hullatás (1654). *Lachrymae*: Kőnyhullatás (1702). *Corrigia*: Saru kötő (1654). *Corrigiae*: Saru kötő (1702).

1.3.3. Az 1702-es szótár igen ritkán vonzatot is megad. *Pudet me*: Szégyenlem (1702). *Pudet*: Szégyenlem (1654). (A „szégyenlem” fordítás csak az előbbi esetben helyes.)

1.3.4. Sorrendi különbséget két esetben vettem észre. A *Bubalus* szó az 1702-es szótárban a helyes ábécé-rend szerint következik, az 1654-esben négy szóval később található; az *Intus* pedig az 1654-es kiadásban az *Intro* és az *Intuor* szavak után, az 1702-esben pedig ezek között szerepel.

1.4. Fordítási jellegzetességek.

1.4.1. Az írásjelek léte vagy nem léte jelentés szempontjából sem mindegy; az 1702-es kiadású szótár ebben a kérdésben minden esetre pontosabbnak tűnik.

1.4.1.1. A szinonimákat vesszővel különíti el. *Psalmus*: Sóltár ének (1654). Sóltár, ének (1702). *Peregrinus*: Idegen jövevény (1654). Idegen, jövevény (1702).

1.4.1.2. A kötőjel használata a szó szerkezetből szóösszetételt teremt. *Bubulcus*: Őkör pásztor (1654). Őkör-pásztor (1702). *Hypodidascalus*: Tanító társ (1654). Tanító-társ (1702). *Himnulus*: Vad kölyök (1654). Vad-kölyök (1702).

1.4.1.3. Más esetben a kötőjel jelöli a jelentésszerkezetben a közvetlen összetartozást. *Diploma*: Függő pecsételés levél (1654). Függő-pecsételés levél (1702). *Calamus*: Nád, nád sip író penna (1654). Nád, nád-sip, író-penna (1702).

1.4.2. Az 1702-es szótár inkább törekszik a félreérthetőség elkerülésére, mint az 1654-es. *Libum*: Mézes sajtos béles, czipo (1654). Mézes-béles, sajtos-béles, tzípó (1702). *Postridié*: Másod nap (1654). Másod napon (1702). *Puteo*: Bűdös, nehéz szagú anyagok (1654). Bűdös vagyok, nehéz-szagú vagyok (1702).

1.4.3. Az 1702-es kiadás általában tágabban értelmezi a szavakat, több jelentést rendel hozzájuk. *Ducatus*: Hierzségség (1654). Herzégség [sic!], formás arany (1702). *Hedera*: Folyó borostyán (1654). Folyó-borostyán, tzégér (1702). *Peplum*: Fő-háló konty (1654). Fő-hálós, konty, fáttyol (1702).

1.4.4. Az 1654-es szótár pontatlan fordításait az 1702-es legtöbbször kijavítja. *Cum*: Veled (1654). Véle (1702). *Diaeta*: Etelben való szabad rend-tartás, Ország gyűlése (1654). Etelben való szabott rend-tartás, Ország-gyűlése (1702). *Parens*: Szüléink (1654). Szülő (1702).

1.4.5. Jellemző különbség végül, hogy az 1654-es kiadás a cselekvésnek nem az irányát hangsúlyozza, hanem a végpontját. *Despero*: Kétségben esem (1654). Kétségbe-esem (1702). *Illaqueo*: Törben ejtem (1654). Törbe-ejtem (1702). *Lethargia*: Mély álomban ejtő betegség (1654). Mély álomba ejtő betegség (1702).

Ezek tehát az 1654-es és az 1702-es kiadású szótár közötti legfontosabb különbségek.

2. Lehet-e az 1702-es kiadás Tótfalusi Kis Miklós kezének munkája? Megnéztem ebből a szempontból Tótfalusi *Apologia Bibliorum*ának harmadik részét, a *Mentséget*, valamint — Melich János adata alapján — Tsétsi János *Observationes* . . . címen megjelent helyesírási szabály-gyűjteményét.¹⁶

2.1. Az *Apologiából* két olyan szabályt kell megemlítenem, amelyeknek a kérdés szempontjából jelentősége van.

2.1.1. Regula II. „ . . . Erössen scribitur vulgo per geminum s . . . sed unde est alterum horum? . . . Neq; tantum in litera s fit talis non-necessaria geminatio ed etiá in . . . talibus: miképpen . . . &c pro miképpen, sicut szép szépen. Quia radix est kép . . .” Az „Erössen” szóhoz vö. pl. I.1.7. A „Miképpen”-nel kapcsolatban ilyen példák fordulnak elő (1702):

¹⁶ MELICH i. m.; JOHANNIS TSÉTSI: . . . *Observationes Orthographico-Grammaticae* . . . in *Dictionarium Hungarico-Latinum* . . ., ed. F. PÁPAI PÁRIZ, Lőcse, 1708. RMK I. 1746.

Qualitercunque: Akar-miképen. *Quomodo*: Miképen, hogyhogy. *Quodammodo*: Valami-képen. (Az 1654-es kiadásban következetesen -pp szerepel.)

2.1.2. Regula III. „*Verba Qualitativa (scilicet quae qualitatem inferunt rebus, de quibus dicuntur) in Ítek, ítem . . . ítem ülök, ülök . . . formantur ab Adjectivis Qualitatis, adjectis ad ea terminationib' dictis Verborū Formativis Ítek&c, ut: tág-ítom, tág-ülök, . . . éh-ülök . . .*” (l. 1.1.3. és 1.1.6.).

2.2. A *Mentségben* számos olyan példa akadt, amely beleillik az 1702-es kiadásban megfigyelt helyesírási rendszerbe. P. 24: segittessenek (vö. 1.1.3.); p. 53: elfordúlt (vö. 1.1.6.); p. 54: erősebben (vö. 1.1.4.); p. 55: tsak, bútsút (vö. 1.1.1.); p. 57: tapasztalhatóbb (vö. 1.1.4. és 1.1.5.); p. 84: forgó (vö. 1.1.5.); p. 87: elkészül, megfurta (vö. 1.1.11.1.); p. 14: rántja és p. 16: hallgató (vö. 1.1.10.). Vannak viszont olyan példák is, amelyek nem ebbe a rendszerbe illenek bele. P. 10: kívánnya (vö. 1.1.10.); p. 38: exiliumban megyek (vö. 1.4.5.); p. 45: Debreczeniek (vö. 1.1.1.); p. 53 és 59: elfordult (mint melléknévi igenév; vö. 1.1.2.).

2.3. Az *Observationesben* — amelyben Tótfalusi Kis Miklós helyesírási elveit foglalta össze Tsétsi János — négy szabály érdekes a föltett kérdést illetően:

2.3.1. Regula I.2. „*Loco c scribenda est tz*” (vö. 1.1.1.). Valamint uo. I. alatt: *Diphthongi Latinae ae, oe per e exprimendae sunt*” (vö. 1.1.8.).

2.3.2. Regula I.7. „*Ts accuratiūs exprimitur per ts quam per cs, idem ferē imitantibus etiam Belgis*” (vö. 1.1.1.).

2.3.3. II. Regula III. „*Nomina Comparativi Gradus a Positivo formantur addito b vel bb. Si deinat vox in Con onam, additur b . . . i in Vocalem, bb.*” (vö. 1.1.4.)

2.3.4. II. Regula VI. „*Averbia Qualitatis scribuntur per an aut en.*” Ut szorosán . . . erősen . . . non erőssen. *Patet hoc ex szépen c.* (vö. 2.1.1.).

Az ismeretlen 1694. évi Tótfalusi-féle kiadás példánya után kutatva, az egyetlen lehetséges támpontot az ún. „marosvásárhelyi töredék” nyújtotta. A töredék eredetije a marosvásárhelyi Teleki – Bolyai könyvtárban van. Az Országos Széchényi Könyvtárban található fényképmásolatra Soltész Zoltánné hívta fel figyelmemet.¹⁷

A töredék címlapja, előszava és 1–2. lapja hiányzik, megvan azonban a szószedet 3–164. lapja. A címlap szerinti azonosításra eszerint nem volt lehetőség. Megállapítható azonban, hogy a szószedet szókészlete lényegében azonos az 1702. évi Telegdi Pap Sámuel sajtóján nyomtatott *Centuria Vocabulorum*éval. Szedésében előfordulnak bizonyos, nem jelentős eltérések az 1702. évi kiadáshoz képest. Ilyen az igekötők egybeírása: bémegyek, felkeresem, megtiltom, meghagyom stb., szemben az 1702. évi bé-megyek stb. írásmóddal. E tekintetben mindkét kiadás eljárása tudatosnak tűnik. A *c* és *cs* írásmódjában következetlenségekkel találkozunk. A töredékben tízmer, 1702: czímer. A töredékben csupor, 1702: tsupor. Ha *e* nem túl gyakori eltéréseket egybevetjük a *Mentség* szövegével, ott is találunk hasonló következetlenségeket, ahol a *c* írásmódjában mind az *utza*, mind a *czikkely* példái előfordulnak. A *cs* hanghoz azonban leginkább a *ts* jelölést használja.

Megvizsgáltuk a két kiadás tipográfiai sajátosságait is. A két kiadást közel azonos lapméretű papírra nyomtatták. A szedéstükör szélessége mindkettőnél ugyanaz, a magassága is megközelítőleg azonos. Mindkét kiadást Tótfalusi antikva, illetve kurzív betűjéből szedték. Amíg azonban a töredék egy lapján 31 sort helyeztek el 11 pontos betűből, addig az 1702. évi kiadás egy lapján 34 sor helyezkedik el, 10 pontos betűből szedve.¹⁸ Ennek megfelelően a töredék szó-

¹⁷ Az OSZK jelzete RMK. I. 1650b, mikrofilmje FM2–3465.

¹⁸ A marosvásárhelyi töredéknek az Országos Széchényi Könyvtárban levő fényképmásolata nem hiteles méretű, kisebb, mint az eredeti könyv mérete. Itt mondok köszönetet Jakó Zsigmondnak, akinek segítségével meg tudtam állapítani a könyv helyes méretét. Csak így vált lehetővé a két kiadás tipográfiai összehasonlítása.

66	CENTURIA
Hilaris	Vidám, vig.
Hinc	Innét.
Hinnulus	Vat-kölyök.
Hio	Nyilok, fámát támogatom.
Hircus	Ketske-bak.
Hirfutus	Borzás, fertés.
Hirundo	Fetske.
Hirudo	Nadály.
Hisco	Szúfogok.
Hispidus	Borzás, fertés.
Historia	Historia, ott dolgoknak emléke.
Histrion	Alakos, komédia játzó. (zeti.)
Hiulcus	Hasadózott, repedezett.
Hodie	Ma.
Holocaustum	Egék áldozat.
Holofericus	Selyemből való, bürsény ruha.
Homerus	Egy híres Görög Poéta.
Homagium	Ember díja, Urunk hírségére való esküvés.
Homicidium	Ember ölés, gyilkosság.
Homilia	Gyűlésben való beféd.
Homo	Ember.
Honestus	Emberséges, tisztos.
Honos	Tisztesség, betsület.
Hora	Ora.
Hordeum	Arpa.
Horologium	Ora-utó, óra-mutató.
Horreum	Tsür, pajta.
Horror	Ifonyodás.
Hortor	Intlek.
Hospes	Gazda, vendeg.

Hospit

1. kép. A *Centuria Vocabulorum* 1694. évi kiadásának egy lapja, Tótfalusi 11 pontos betűjéből szedve. Mérethelyes reprodukció a marosvásárhelyi töredék fényképmásolatáról. (A kétszeres reprodukálás miatt a betűk némileg torzultak.)

szedete 164 lap terjedelmű, míg az 1702. évi kiadás apróbb betűs szószedete 149 lapon fért el. Ez is a két kiadás közel azonos szókészletét igazolja: a két különböző tipográfiai kivitel egyaránt kb. 5000 szó befogadására alkalmas.

A töredék 11 pontos betűje, illetve az 1702. évi kiadás 10 pontos betűje

66	CENTURIA
Infirmus	<i>Erőlen.</i>
Infligo	<i>Beli-tölöm, tsapom.</i>
Informatio	<i>Oktatás, tanítás.</i>
Infortunium	<i>Szerentétlenség.</i>
Infra	<i>Alatt, alá.</i>
Infula	<i>Patyolat.</i>
Infundo	<i>Beli-tölöm.</i>
Ingemino	<i>Meg-kettőz:etem.</i>
Ingenium	<i>Elme.</i>
Ingens	<i>Igen nagy, öreg.</i>
Ingenius	<i>Nemes természetű.</i>
Ingluvies	<i>Torkoság.</i>
Ingredior	<i>Bé-mégyc.</i>
Ingruo	<i>Reá-robanok.</i>
Ingurgito	<i>Dobzódok.</i>
Inhibeo	<i>Meg-tiltom.</i>
Inimicus, a, um	<i>Ellenséges.</i>
Inimicus	<i>Ellenség.</i>
Iniquus	<i>Hamis</i>
Initium	<i>Kezdet, elei.</i>
Injungo	<i>Meg-hagyom, parantsolom.</i>
Injuria	<i>Bokfúság.</i>
Iniuste	<i>Hamisan.</i>
Innocens	<i>Ártatlan.</i>
Innocuus	<i>Ártatlan.</i>
Innumerus	<i>Számtalan.</i>
Inops	<i>Szűkölködő.</i>
Inposterum	<i>Ennek-utánna.</i>
Inprimis	<i>Leg-először.</i>
Inquilinus	<i>Sollér, lakos</i>
Inquino	<i>Meg-fertőztetem.</i>
Inquio	<i>Mondom.</i>
Inquiro	<i>Fel-keresem.</i>
Infania	<i>Bolondság.</i>

Inscitia

2. kép. A *Centuria Vocabulorum* 1702. évi kiadásának egy lapja, Tótfalusi 10 pontos betűjéből szedve

Tótfalusi Kis Miklós, a betűművész és a tipográfus c. munkám 41. lapján látható betűmintákkal, valamint a könyvben látható több Tótfalusi-nyomtatvány hasonmásával megbízhatóan azonosítható volt.¹⁹

¹⁹ HAIMAN György: *Tótfalusi Kis Miklós, a betűművész és a tipográfus*, Bp. 1972. Példák Tótfalusi Kis Miklós nyomtatványaiból: 139—293. 1.

Felmerül a kérdés, hogy a marosvásárhelyi töredék nem származhat-e későbből, nem lehet-e az 1702. évi kiadást követő utánnymás? Ezt a kétséget eloszlatja a töredék betűkészletének igen jó állapota és tiszta nyomása. Tótfalusi utódainak nyomtatványaiiban, már Telegdi Pap Sámuelnél is, a betűk megkülönböztethetően kopottabbak, elhasználtabbak voltak és a nyomtatás tisztasága is elmaradt a Kis Miklós nyomdájából kikerült nyomatokhoz képest. Ismeretes, hogy az utódok közül Páldi Székely István volt az egyetlen, aki méltó módon újította fel Kis Miklós betűit, de az ő öntését a betűkőzők szűkítése miatt meg lehet különböztetni az eredeti Tótfalusi-betűktől.²⁰

Arra a kérdésre, hogy vajon volt-e már 1694-ben, nyomtatói működésének első évében 11 pontos betűje Tótfalusinak, igennel felelhetünk. Ebből a betűből szedte például Johannes Clauber: *Logica contracta*, Increase Mather: *A napnyugati Indiában* vagy Valentinus Radecius: *Disciplina ecclesiastica* c. munkáit is.²¹

A kiadástörténeti adatok, a tipográfiai ismérvek és a nyelvészeti vizsgálat alapján bizonyítottunk tekintjük, hogy a *Dictionariolum Latinó-Hungaricum vulgò Centuria Vocabulorum*, a három erdélyi református kollégium Tótfalusi által kezdeményezett akciójának egyik terméke, e formájában először Tótfalusi Kis Miklósnál jelent meg 1694-ben Kolozsvárott, mégpedig a kiadó által önállóan szerkesztett, javított, nyelvi és helyesírási szempontból korszerű kiadásban. Felsorolt érveink alapján a marosvásárhelyi töredéket az 1694. évi kiadás példányának tekintjük és megállapíthatjuk, hogy ezzel ismét eggyel szaporodott a tetten érhető Tótfalusi-kiadványok száma.

A marosvásárhelyi töredékre vonatkozó adatok egy részéhez azonban csak a legutóbbi időben jutottunk hozzá, s ezért munkánk során az 1702. évi kiadást használtuk, erre hivatkozunk tanulmányunkban is. Utóbb kiderült, hogy ezzel nem követtünk el nagyobb hibát, lévén az 1694. évi kiadás megközelítőleg azonos az 1702. évi kiadással.

A *Mentség* 74. lapjáról közölt idézetünk a három erdélyi református kollégium megegyezése kapcsán a (Molnár Gergely-féle) *Grammaticának* Tótfalusi-féle kiadásáról is szól. Az akció e másik fontos mozzanata külön vizsgálatot igényel, amire más alkalommal kívánunk visszatérni.

²⁰ Uo. Páldi 1755. évi nyomtatványa: 91. kép a 126. lapon.

²¹ Uo. 9.2; 11 és 14.2 példák.